RIVIERENLAND

LINGEWAAL

gemeentebeschrijving

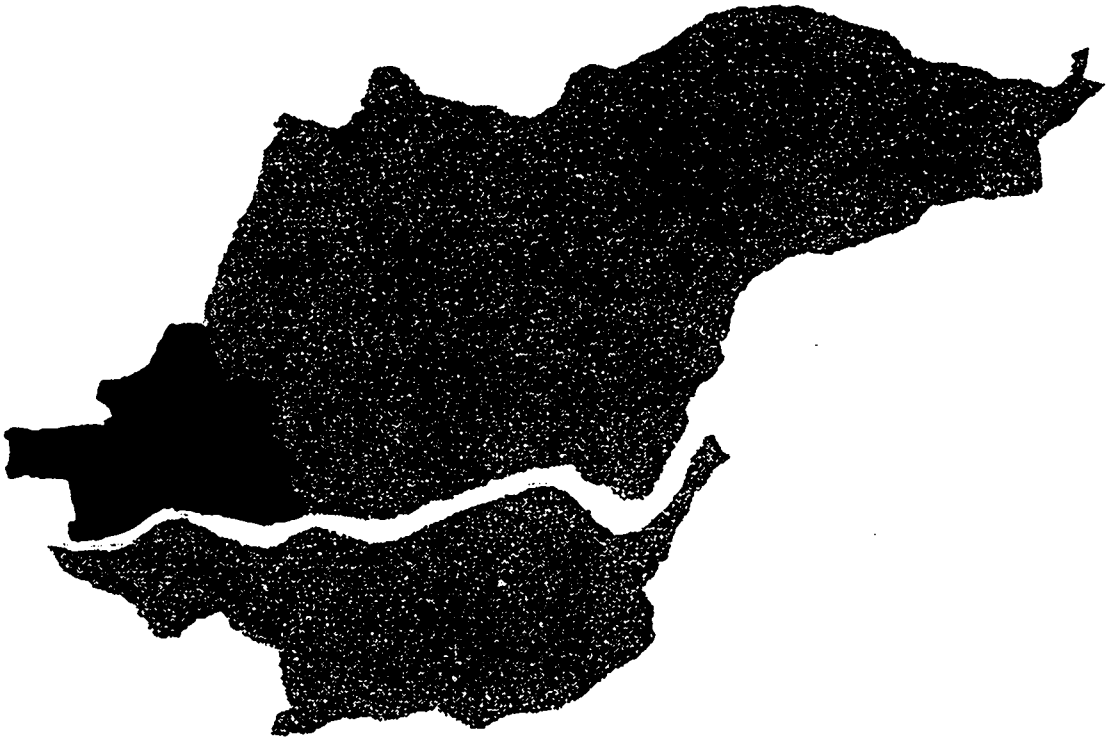

Monumenten
Inventarisatie
Project

provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE LINGEWAAL

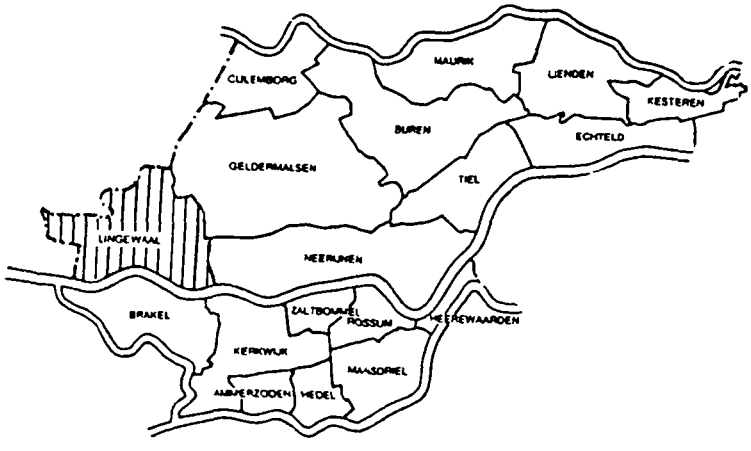

INHOUDSOPGAVE

		blz.
1.	INLEIDING	3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK	7
3.	INFRASTRUCTUUR	9
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR	11
4.1.	Algemeen	11
4.2.	Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	11
4.3.	Stedebouwkundige structuur: - Asperen - Herwijnen - Heukelum - Spijk - Vuren - Verspreide bebouwing	13
4.4.	Ontwikkelingen na 1940	19
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	19
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Lingewaal 1850-1940	24
4.7.	Bijzondere gebieden	24
	GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR	29

1. INLEIDING

De gemeente Lingewaal bevindt zich in het inventarisatiegebied Rivierenland en heeft een oppervlakte van 5.487 hectare. De gemeente Lingewaal bestaat uit de kernen Asperen, Herwijnen, Heukelum, Spijk en Vuren (zie afbeelding 1, 1a).
In 1920 heeft de voormalige gemeente Asperen een groot deel van de Asperse polder af moeten staan aan de gemeente Herwijnen, hoogst waarschijnlijk als gevolg van de aanleg van de Nieuwe Zuider Lingedijk in 1809, die voornoemde polder in twee delen splitste.
In 1986 zijn de gemeenten Vuren en Herwijnen samengevoegd tot de gemeente Vuren. Daarbij hebben enkele grenswijzigingen plaatsgevonden (zie afbeelding 2). Zo werd Dalem en omstreken afgestaan aan de gemeente Gorinchem. In 1987 werd de naam Vuren vervangen door Lingewaal (Asperen, Heukelum en Spijk behoorden tot 1986/1987 tot Zuid-Holland).

De Linge vormt de noordgrens van de gemeente Lingewaal; de Waal vormt de zuidgrens van de gemeente Lingewaal. Een deel van de westgrens valt samen met de Linge. De gemeente Lingewaal grenst aan de gemeenten Brakel, Kerkwijk, Neerijnen, Geldermalsen en de in de provincie Zuid-Holland gelegen gemeenten Leerdam, Kedichem, Arkel en Gorinchem.

De gemeente Lingewaal wordt in de eerste helft van de 19e eeuw gekenmerkt door de toename van de baksteen- en glasfabricage. In het tijdvak 1850-1940 stabiliseerde de industrialisatie zich en bleef Lingewaal een overwegend agrarische gemeente met een bescheiden industrie.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente Lingewaal 10.162 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Vuren in 1865

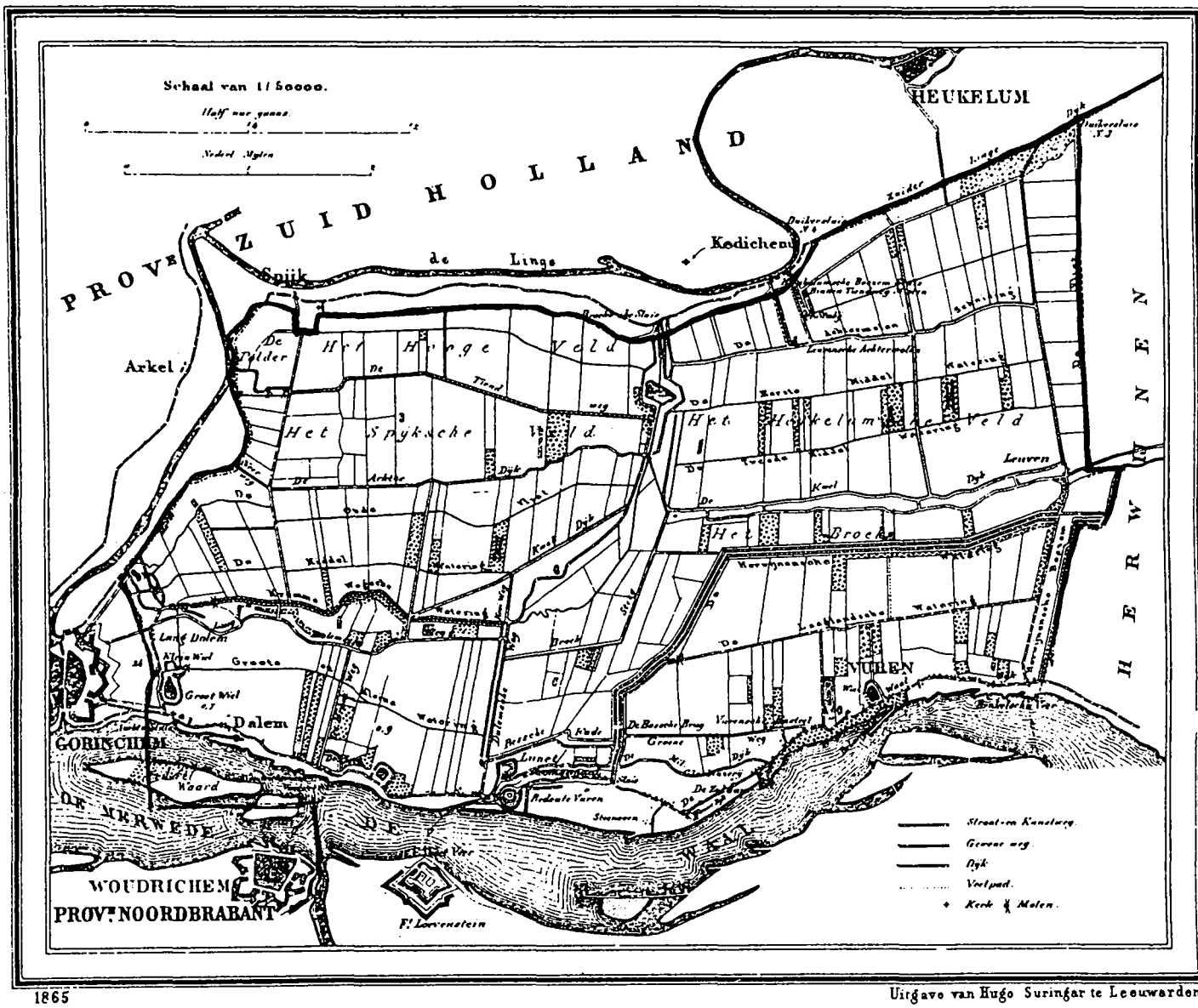

Afbeelding 1a
Gemeente Herwijnen in 1867

PROVINCIE GELDERLAND. GEMEENTE HERWIJNEN.

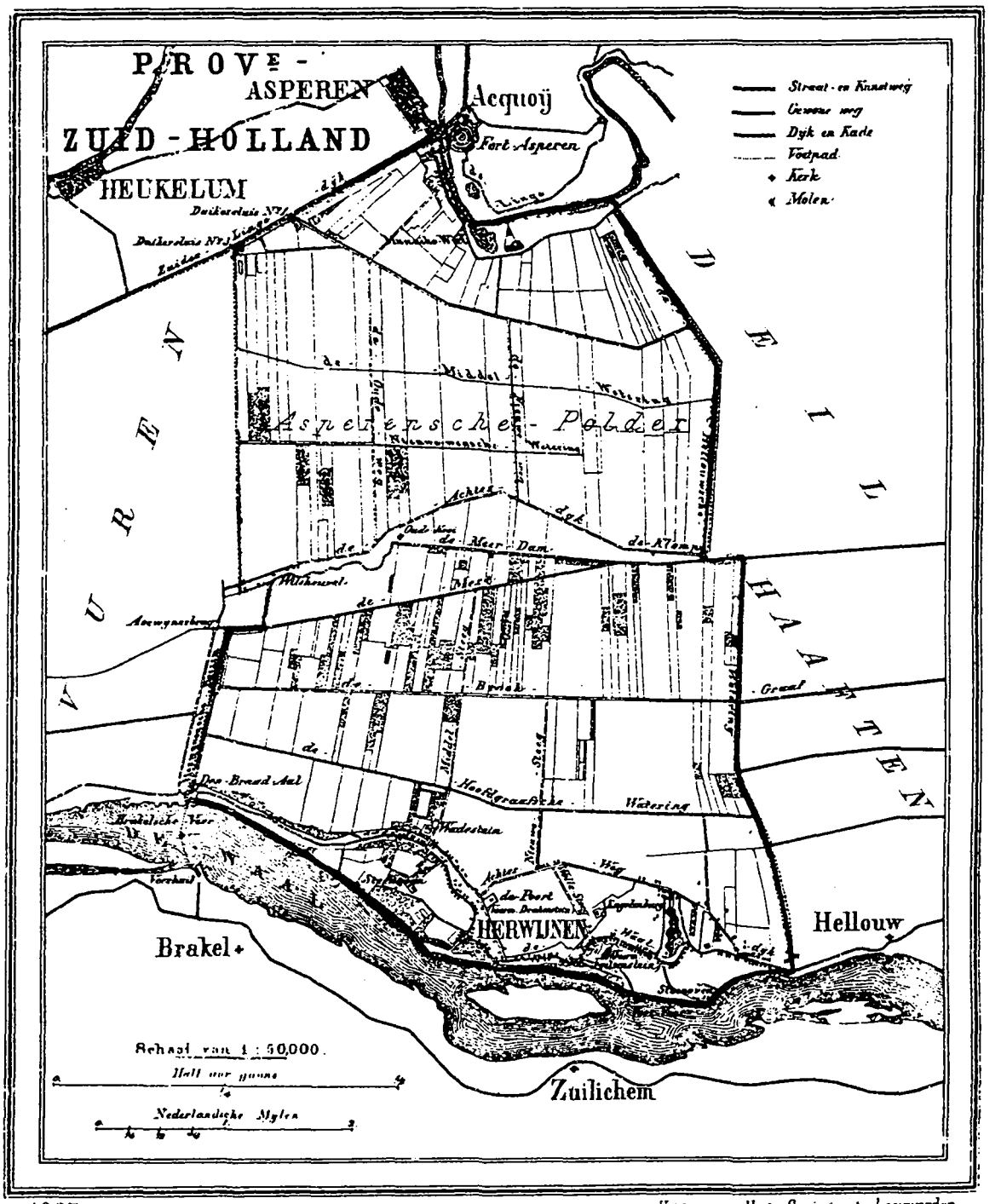

1867. Uitgave van Hugo Springar te Leeuwarden

2393 Bunders. 1750 Inwoners.

Afbeelding 2
Grenswijzigingen gemeente Lingewaal in 1986

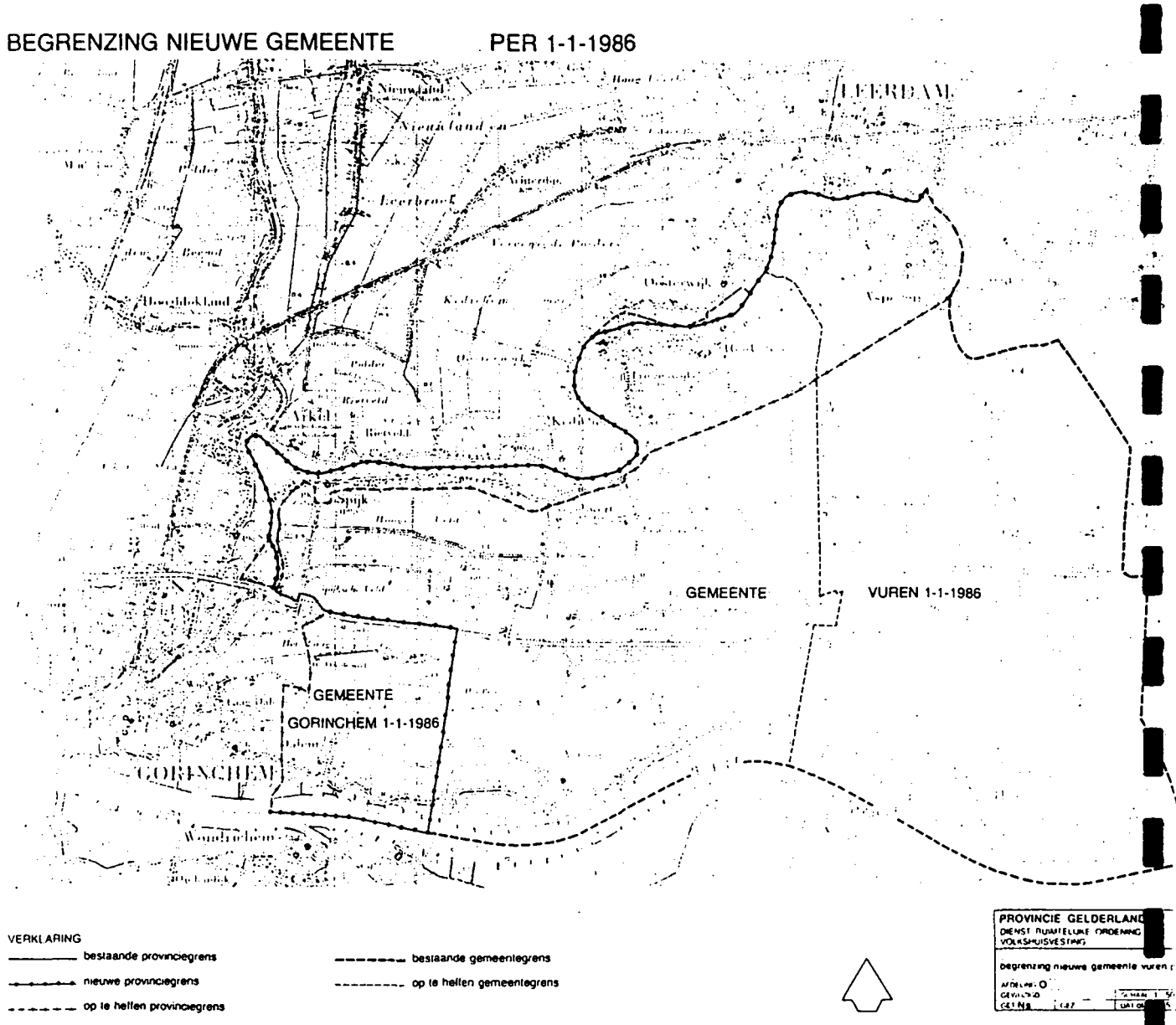

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd (± 200.000 - 120.000 v. Chr.) drong landijs vanuit het noorden de dalen van de grote rivieren binnen. Daardoor werd de loop van Rijn en Maas naar het westen afgebogen. In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien, dat ca 70.000 jaar v. Chr. begon, ontstond een vlechtend riviersysteem met een patroon van zich vertakkende en samenkomende geulen. Omstreeks 10.000 jaar v. Chr. begon het Holoceen en werd het geleidelijk warmer. Naarmate het klimaat verbeterde en het vegetatiedek meer gesloten werd, voerden de rivieren steeds minder sediment aan, waardoor zich enkele hoofdgeulen in de eigen afzettingen begonnen in te snijden. Gaandeweg ontstond een oeverwallen/stroomruggen en kommensysteem, met zavel en lichte klei op de ruggen, en veen en zware klei in de kommen (zie afbeelding 3). Langs de Linge is in het rivierdal jonge rivierklei afgezet. Het patroon van de stroomruggen en kommen werd gefixeerd door de aanleg van de eerste dijken, langs Waal en Linge, die in de 10e en 11e eeuw na Chr. heeft plaatsgevonden. Tussen rivier en dijk ontwikkelden zich nadien uiterwaarden.

Afbeelding 3
Geomorfologische kaart gemeente Lingewaal

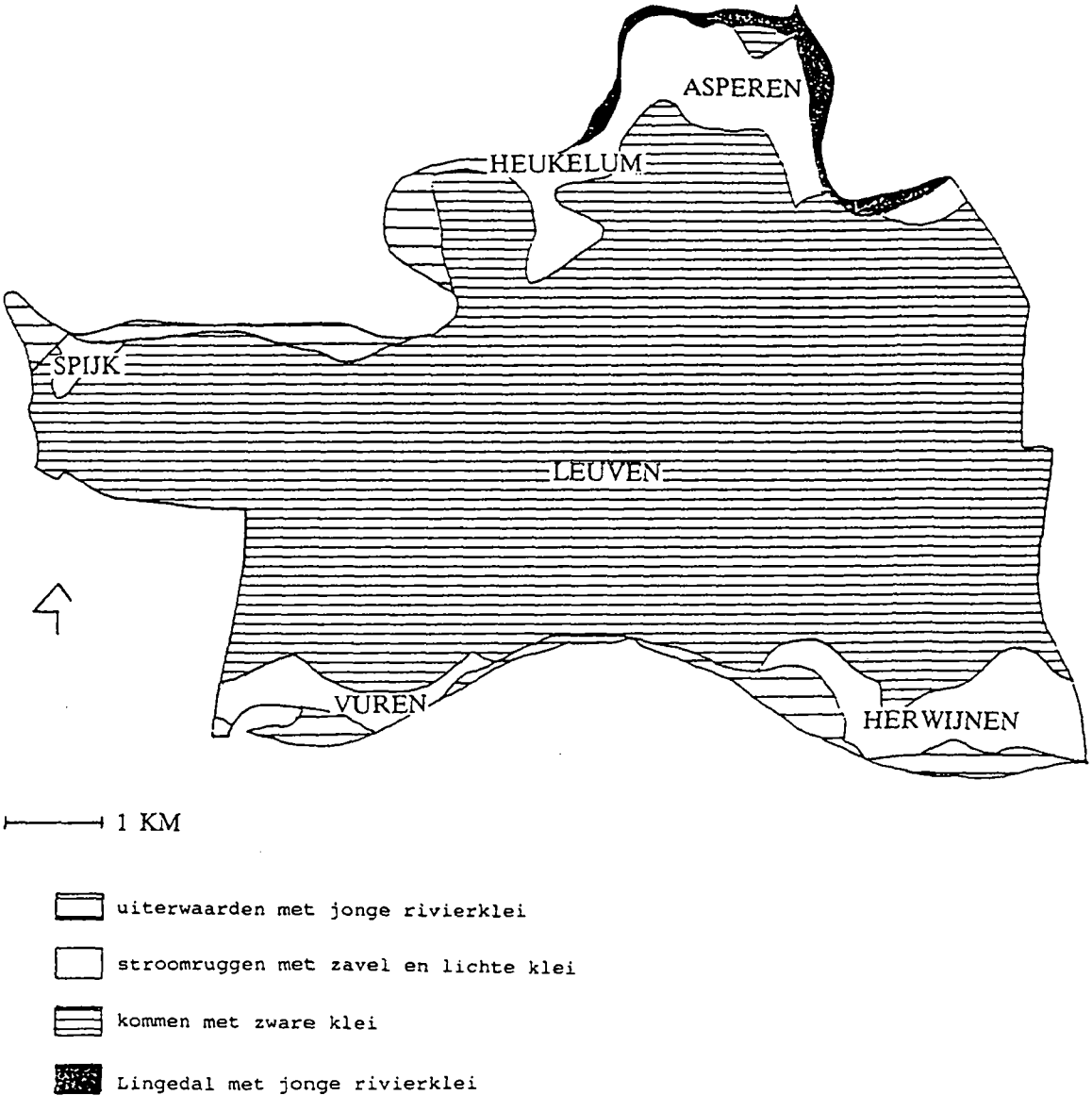

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de uiterwaarden langs de Waal, de kommen en de stroomruggen. De uiterwaarden zijn hoofdzakelijk als grasland in gebruik. Enkele steenfabrieken hebben gebruik gemaakt van de klei ten behoeve van de baksteenfabricage. De bouwlanden zijn gelegen op de stroomruggen. Men heeft er vooral aardappelen (sinds begin 19e eeuw; daarvoor granen) op geteeld, in afnemende mate haver en vanaf 1880 vooral ook suikerbieten. Zowel de stroomruggen als de kommen zijn sinds de Late Middeleeuwen overwegend in stroken verkaveld. Tussen de Waaldijk en de kommen zijn boomgaarden aangelegd. De laaggelegen kommen stonden grote delen van het jaar (bijna) geheel onder water. Het vee kon hier weiden, voorzover het gebied niet te nat was.

De gemeente Lingewaal behoort tot de laagst gelegen gemeenten in Gelderland. Nagenoeg het gehele kommen- en stroomruggebied ligt lager dan 1 meter boven N.A.P. Het gebied tussen Spijk en Vuren ligt beneden N.A.P. Vanaf Tiel werd het water via watermolens op de boezem van de Linge gebracht (de Linge ligt daar hoger dan het omliggende land). In Lingewaal gebeurde dit op zes plaatsen, namelijk polder Asperen, het Hoog van Heukelum, Het Lage Veld met name polder Leuven en de polder Broek, polder Spijk en polder Laag-Dalem. Alles door middel van molens en sluizen in de Lingedijk. Via het Wijdschild en de oostgracht van Gorkum maalde sinds 1825 de polder Vuren uit, daarvoor op de Waal. Het Hoog van Dalem waterde eveneens op de Waal uit. Pas eind vorige eeuw/ begin deze eeuw werden de laatste drie uitwateringsituaties verenigd in een vergroot gemaal aan de Linge. De polder Herwijnen bleef water uitslaan op de Waal tot 1930, ter hoogte van fort Vuren, daarna aan de Braadaal.
Het eerste stoomgemaal in de Tielerwaard was dat van de polder Herwijnen. Dit werd gebouwd in 1854-56. Het Asperense stoomgemaal (vlak ten oosten van kasteel Heukelum) en het Heukelumse stoomgemaal (tegenover Kedichem) werden eind 19e eeuw gebouwd. Het Spijkse stoomgemaal (tegenover Arkel) dateert van omstreeks 1920. Het stoomgemaal in de polder Laag-Dalem werd in 1871 gebouwd. Het stoomgemaal van de polders Vuren en Dalem werd in 1939 geëlectrificeerd. Na 1930 werd het stoomgemaal polder Herwijnen door een ruwoliegemaal vervangen.

De nederzettingen in de gemeente Lingewaal zijn ontstaan op de smalle zandige ruggen langs de Linge en de Waal en waren dun bevolkt vanwege de voortdurende wateroverlast. Nabij de nederzettingen zijn op de stroomruggen kleine essen aangelegd, die veelal strookvormig verkaveld zijn. De es van Asperen is het breedst. Leuven is ontstaan op een smalle zanding langs een oude waterloop, die wordt gemarkeerd door de Achterdijk, die uit de Late Middeleeuwen dateert.

3. INFRASTRUCTUUR

De dijken en achterdijken c.a. die in de Late Middeleeuwen zijn aangelegd langs de Linge, de Waal en de Herwijnense Wetering, alle evenwijdig aan de Waal, vormden voor 1940 de ruggegraat van het landwegennet. Verschillende kaden langs weteringen (o.a. de Boutensteinsekade, de Donkere kade) dienden in de eerste plaats als waterscheiding tussen twee dorpspolders, als dijkjes om het boezemwater vast te houden en tenslotte soms als landweg in de laaggelegen komgebieden. Kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn de Waaldijk, Lingedijk en achterdijken verhard. Tussen de dijken werden toen enkele verbindingswegen aangelegd, waarbij gebruik gemaakt was van oude veedriften naar de kommen. Pas bij de ruilverkaveling uit de jaren '50 is de toestand in de kommen radicaal gewijzigd.

De belangrijkste waterweg in de gemeente Lingewaal is de Waal. Herwijnen kende twee "bollen"; Vuren één. De "Bol" aan de dijk van Herwijnen vormde een aanlegplaats met weegbrug voor vissers en schippers. De drie voetveren van Herwijnen naar Zuilichem zijn uit de vaart genomen, alleen het Brakelse Veer is nog in gebruik.
De betekenis van de Linge als waterweg is nauwelijks meer aanwezig. De veren bij Spijk en bij Heukelum zijn nog in gebruik, in tegenstelling tot de veren bij Kedichem en Leerdam. Er bestond ook een voetveer tussen slot Loevestein en fort Vuren.

De strategische betekenis van het gebied waar Linge en Waal en Maas samenvloeien wordt geïllustreerd door de aanleg van forten, onderdeel van de vesting Holland. Het betreft het voormalige fort Nieuwe Steeg bij Asperen (1878), alsmede Fort Vuren (1848).

Afbeelding 4
Belangrijkste wegen gemeente Lingewaal omstreeks 1940

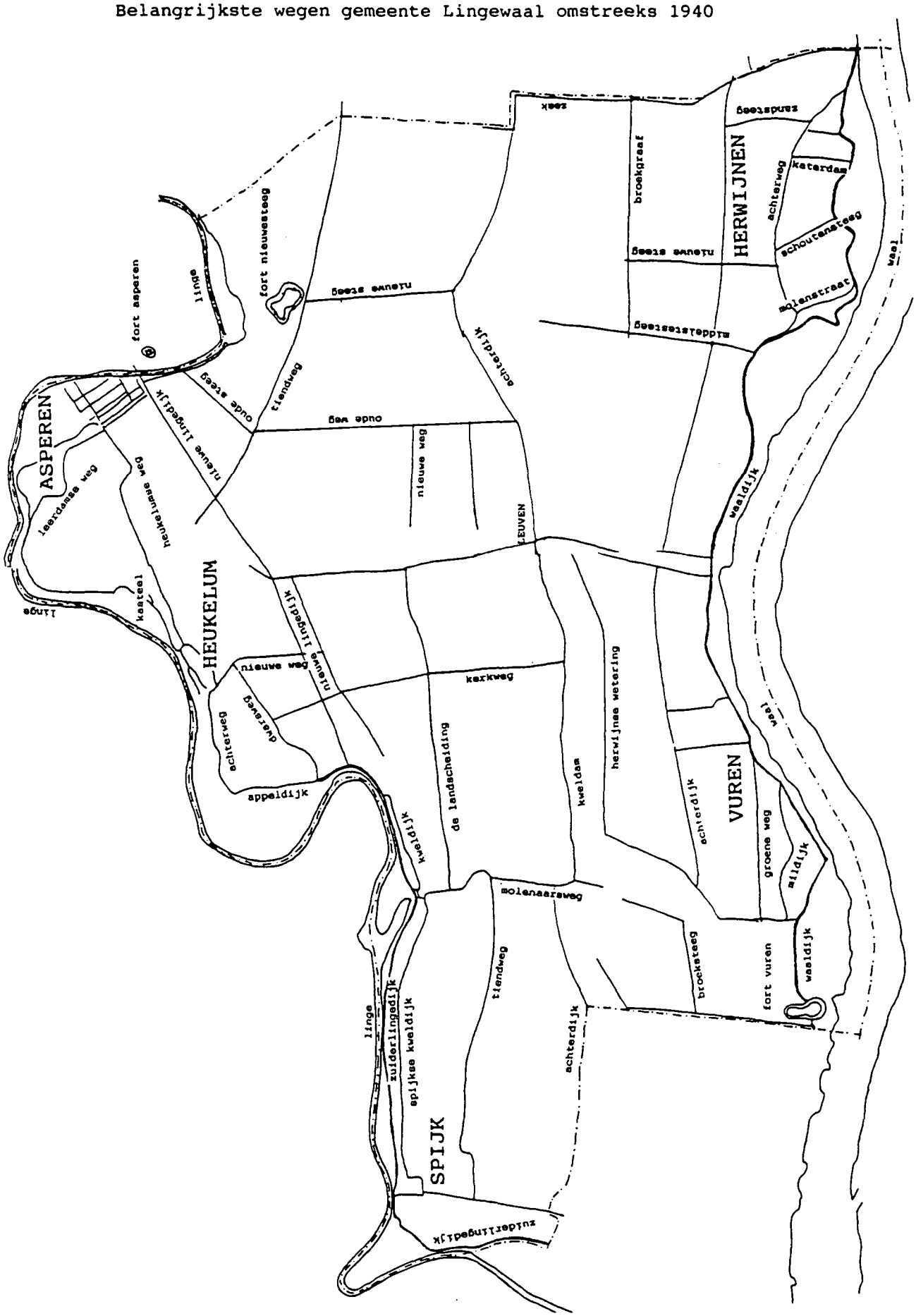

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Zeker vanaf de 9e eeuw is het gebied waar Linge en Waal samenvloeien geoccupeerd. Uit de 11e/12e eeuw dateert de heerlijkheid Herwijnen (vier kastelen). De heerlijkhied Vuren dateert uit de 13e eeuw. In de 17e eeuw vond in Herwijnen en Vuren steenfabricage plaats. In 1784 werd in Vuren een glashut opgericht.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

Leerdam vormde reeds in de 18e eeuw een van de centra van glasfabricage in Nederland. Kort voor 1800 was ook in Vuren sprake van een glasblazerij, waarop enkele tientallen personen werkten. Nabij Herwijnen en Vuren werden steenfabrieken opgericht. Op de drie steenfabrieken en de glasfabriek werkten in 1850 tezamen zo'n 140 personen. Daardoor vormde de nijverheid een belangrijke bestaansbron in het overwegend agrarische Lingewaal. Eind jaren '40 was de emigratie naar de V.S. op gang gekomen vanwege misoogsten (aardappel) en religieuze overwegingen.

Periode 1850-1900

Het aantal steenfabrieken in Vuren en Herwijnen bleef gelijk, doordat twee bestaande fabrieken sloten en twee nieuwe werden opgericht. Ook Asperen en Heukelum kregen ieder hun steenfabriek. Het aantal werknemers in de totaal zes steenfabrieken bedroeg rond 1900 omstreeks 200 werknemers. De glasfabriek in Vuren sloot rond de eeuwwisseling.

Periode 1900-1940

De gemeente Lingewaal kende in het tijdvak 1850-1940 een zo hoog vertrekoverschot, dat het het geboorte-overschot nagenoeg overtrof. Het hoge vertrekoverschot is een van de redenen waarom de groei van het inwonertal tot de laagste in het inventarisatiegebied behoort. De groei was het sterkst in de voormalige gemeente Vuren; tussen 1927 en 1937 name het aantal inwoners van de voormalige gemeente Herwijnen af. Op de plaats van de glasfabriek in Vuren werd in 1904 en kalkzandsteenfabriek geopend. Deze bood aan enkele tientallen personen werk. In de jaren '30 bleven nog slechts een steenfabriek in Vuren en in Heukelum in werking.

Afbeelding 5
Bevolkingsontwikkeling gemeente Lingewaal 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 3.147 inwoners = 100)

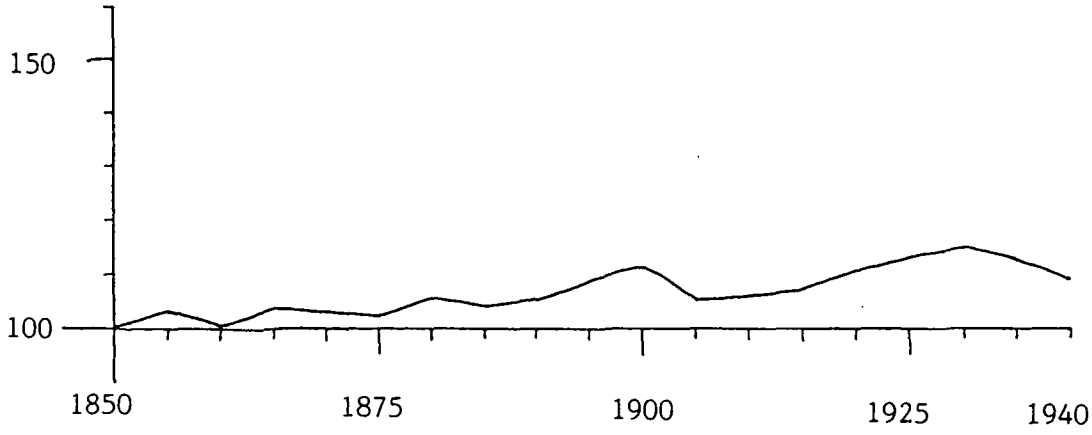

4.3 Stedebouwkundige structuur

Zoals de naam al aangeeft bevindt de gemeente Lingewaal zich tussen de rivieren de Linge en de Waal. De kernen zijn ontstaan op stroomruggen, waarvandaan het achtergelegen gebied werd ontgonnen in een strookvormig patroon. De kernen Asperen, Heukelum en Spijk vormen als het ware een voortzetting van de reeks van dorpen aan de zuidelijke oever van de Linge (Deil, Enspijk, Rumpt en Gellicum). Deze Linge-dorpen hebben over het algemeen een zogenaamde gestrekte esdorpstructuur, met een voorstraat en een achterstraat (soms nog een middenstraat) min of meer evenwijdig aan elkaar. In de stadjes Asperen en Heukelum is dit patroon, omzoomd door vestingwerken, duidelijk herkenbaar. Spijk is een voorbeeld van een langgerekt dijkdorp. Ook Vuren en Herwijnen, die aan de Waal zijn gelegen, kunnen gekarakteriseerd worden als dijkdorpen. De kernen maken deel uit van de reeks dorpen langs de Waal (Neerijnen, Tuil, Waardenburg, Haaften, Hellouw), die hoe verder naar het westen een steeds langgerekter structuur krijgen (van gestrekt esdorp naar lineair dijkdorp).

In de gemeente Lingewaal bevinden zich enkele onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (na 1818). Vanaf de stad Gorinchem, via het fort bij Vuren, het fort Nieuwesteeg en het fort en de inundatiewerken bij Asperen en langs de z.g. Diefdijklinie tussen Asperen en Everdingen is deze nog goed te volgen.

In de periode 1850-1940 veranderde er weinig in de stedebouwkundige opzet van de kernen in de gemeente. De bebouwing vond plaats langs de bestaande wegen als uitbreiding of verdichting van het bestaande lineaire patroon.

Asperen

Het stadje Asperen is ontstaan als dijkdorp. De oudste bebouwing bevond zich aan de dijk (nu Voorstraat). Bij de stadsstichting (omstreeks de 13e eeuw, ter beheersing van de Zuiderlingedijk) is ter uitbreiding van het bouwterrein een deel van de uiterwaarden afgesneden en opgehoogd. Het gehele stadje lag dus tot aan de Voorstraat buitendijks, als het ware op een terp midden in het stroombed van de Linge.
Het stadje kreeg een ruime en regelmatige opbouw, volgens een rechthoekig stramien: een viertal evenwijdige straten (Voorstraat, Minstraat, Broeksteeg (nu Middelweg) en Achterstraat) en loodrecht daarop drie dwarsstraten. Evenwijdig aan de Voorstraat liep een gracht (de Min). De Voorstraat was de belangrijkste straat. Aan het noordelijke uiteinde stond de kerk en het verbrede zuid-einde van de straat diende als markt. Halverweg de Voorstraat bevond zich een pleintje dat de verbinding vormde met het stadhuis aan de Min. De Voorstraat was aan twee zijden bebouwd, de westzijde was geheel bezet met grote boerderijen, waarvan de achtererven uitkwamen op de wal. De Minstraat (aan een zijde) en de Achterstraat (aan weerzijden) werden eveneens begeleid door bebouwing met hoofdzakelijk boerderijen. Tussen deze twee straten lag een steeg, de Broeksteeg (nu Middelweg), die toegang gaf tot de diepe achtererven. Van de drie dwarsstraten had alleen de middelste bebouwing. Hier bevonden zich het gasthuis en kleine, dicht opeengebouwde huizen voor de minder bedeelden.
Het ruimtelijk patroon werd overheerst door de noord-zuid-straten, terwijl de dwarsstraten slechts voor verbinding dienden. Het stadje had

terwijl de dwarsstraten slechts voor verbinding dienden. Het stadje had vestingwerken, zoals o.a. een stadsmuur, poorten en twee kastelen. Deze vestingwerken waren in de 18e eeuw deels verdwenen en hadden hun strategische funktie verloren.

In de periode 1850-1940 traden weinig veranderingen op in de hierboven beschreven situatie. In de loop van de tijd verdwenen behalve delen van de vestingwerken ook het raadhuis en de korenmolen en werd de Min gedempt. Asperen was in feite niet meer dan een ommuurd dorp, ook wel aangeduid als "landbouwersstadje", dat nooit echt tot ontwikkeling is gekomen. De boeren moesten vanwege wateroverlast wel in de stad wonen. Een welvarend achterland ontbrak. Geleidelijk trad binnen het stedebouwkundig patroon verdichting op. De Middelweg, die omstreeks 1900 nog tussen boomgaarden liep, werd door de tijd heen aan één zijde geheel volgebouwd en ook aan de andere kant verscheen een aantal woningen. Ook aan de oorspronkelijk onbebouwde dwarswegen kwam geleidelijk bebouwing.

Asperen 1930

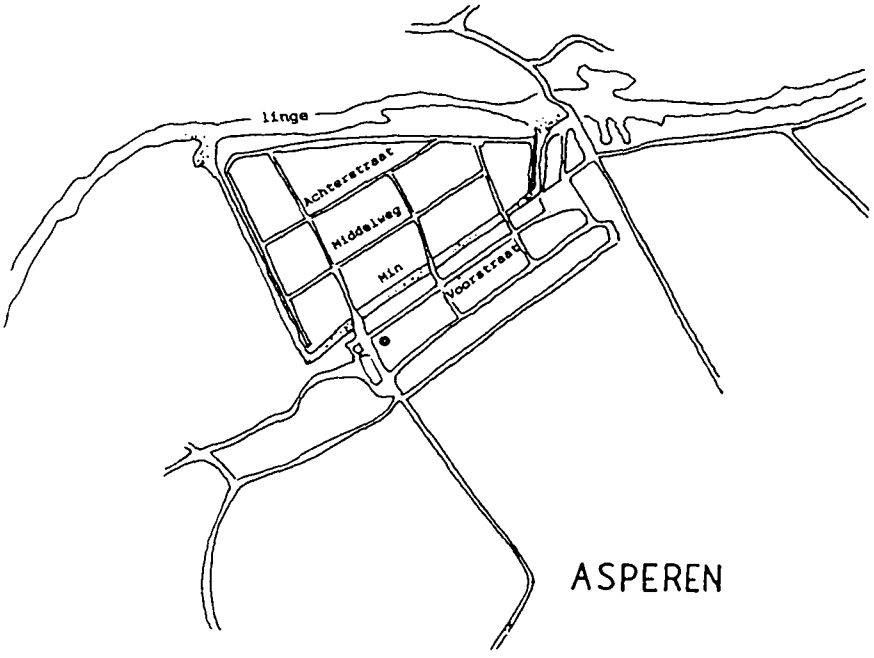

Asperen 1990

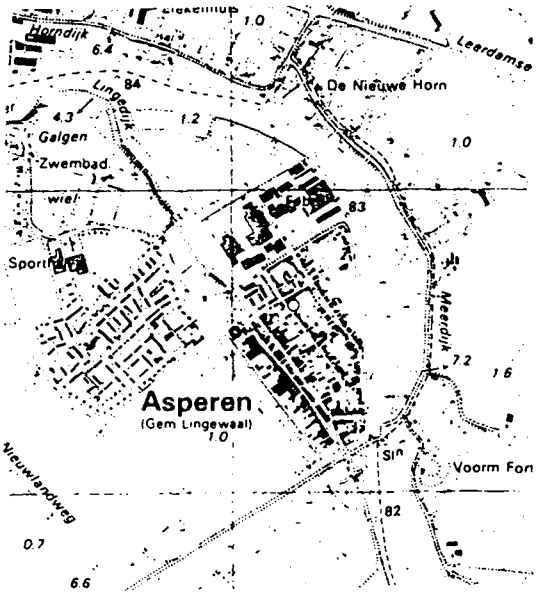

Herwijnen
Herwijnen is een typisch dijkdorp aan de Waal. De bebouwing heeft zich als een langgerekt lint langs de dijk ontwikkeld. In Herwijnen stonden verspreid vier kastelen, te weten kasteel Drakenburg, huis Wadestein, kasteel Frissestein en kasteel Engelenburg. Onder langs de dijk liepen enkele wegen met daaraan bebouwing; de huidige Rij-en uitweg/-Molenstraat (van Wadenstein tot de molen), de Peperstraat en de Onderweg. De gebogen Achterweg ligt verder landinwaarts en sluit aan beide uiteinden op de Waaldijk aan. Enige concentratie van bebouwing was zichtbaar aan de dijk tussen de kerk en de huidige Schoutensteeg, ter hoogte van Kerkenstein.

In de periode 1850-1940 verscheen nieuwe bebouwing aan de bestaande bebouwingslinten. Op de kaart uit 1867 komen Wadestein en Engelenburg nog voor, evenals de aanduidingen voormalig Drakenstein en voormalig Frissestein. De kastelen zijn nu verdwenen, van Frissestein en Engelenburg is nog slechts het hek van de oprijlaan te zien.

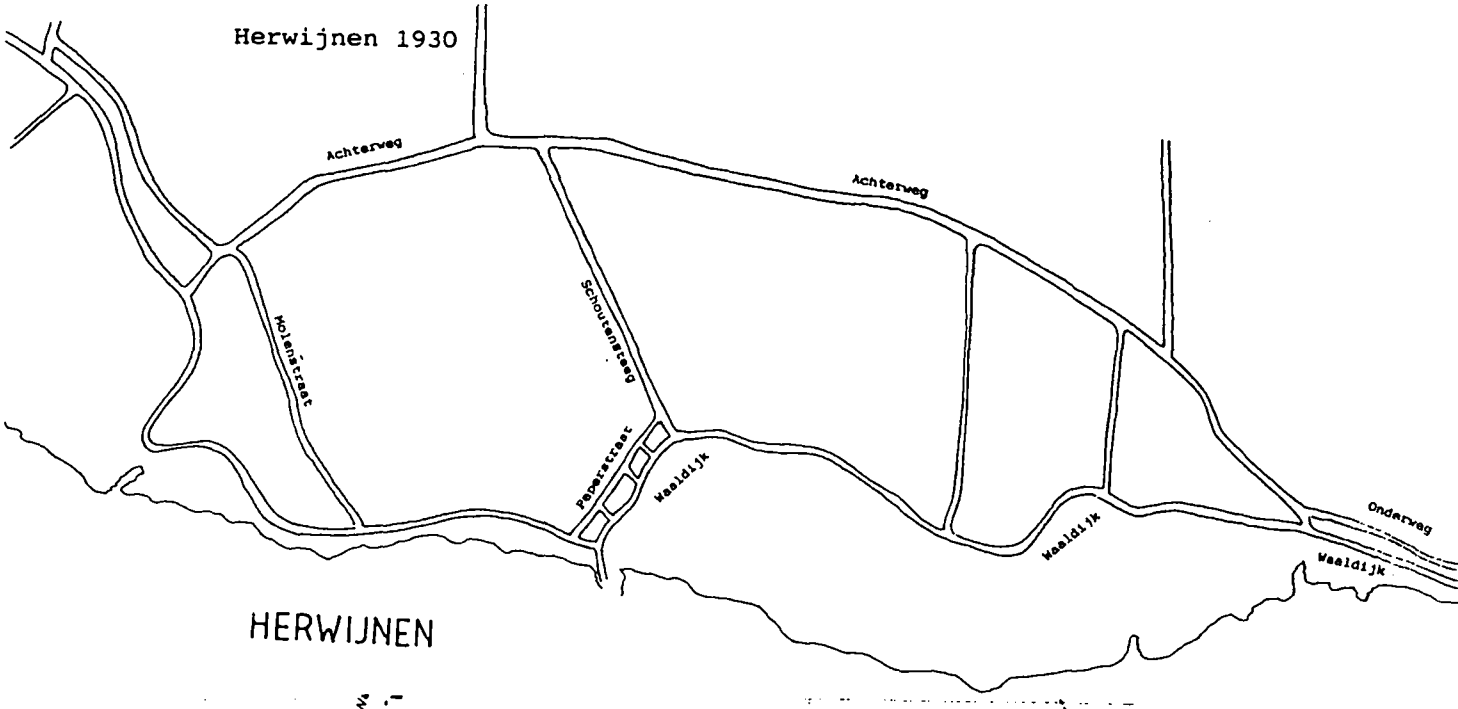

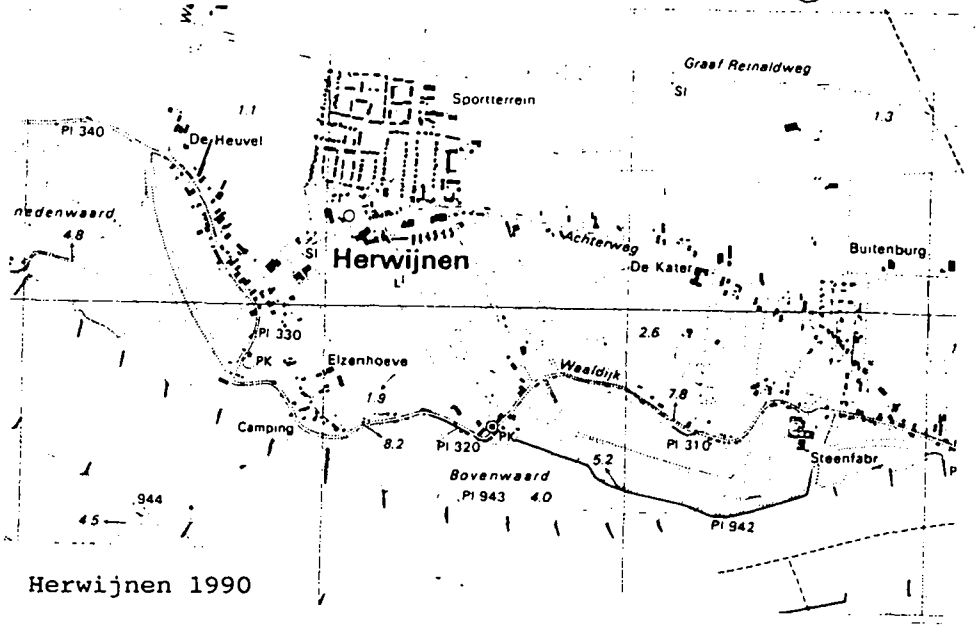

Herwijnen 1990

Heukelum
Evenals Asperen is Heukelum een stadje dat is gesticht in de vroege middeleeuwen ter beheersing van de Zuiderlingedijk. Heukelum is ontstaan als een dorp aan de dijk, en heeft een stedebouwkundig patroon van voor-en achterstraten dat karakteristiek is voor dorpen aan de Linge. Min of meer in het verlengde van de Voorstraat ligt de oprijlaan naar het kasteel van Heukelum, ten noord-oosten van het stadje. De oorspronkelijke bebouwing lag lineair verspreid aan de dijk. De kerk vormde het eerste concentratiepunt. De hoofd-en achterstraten leiden hierheen. De assen, die parallel aan de dijk lopen, worden door dwarswegen met elkaar verbonden. Karakteristiek is ook de vorkvormige aaneensluiting van voor-en achterstraat. Het stadje was omrand door stadsmuren en een gracht.
Omstreeks 1850 bevond de bebouwing zich binnen de omwalling, aan huidige Molenstraat, Gasthuisstraat, Voorstraat en Torenstraat. De overige langs-en dwarsstraten waren onbebouwd.

In de periode 1850-1940 vonden weinig ontwikkelingen plaats. Heukelum kreeg zijn eigen steenfabriek. De bebouwing verdichtte zich enigszins binnen de bestaande stedebouwkundige structuur.

Heukelum 1930

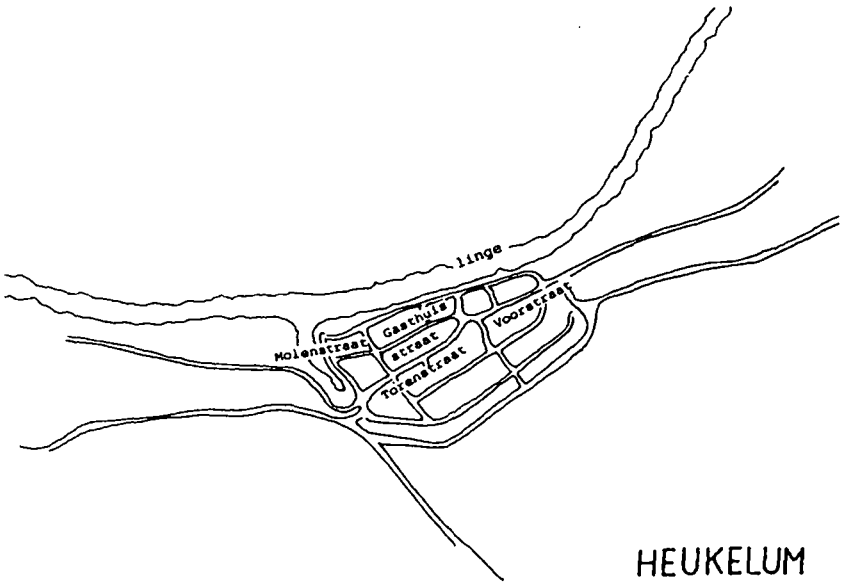

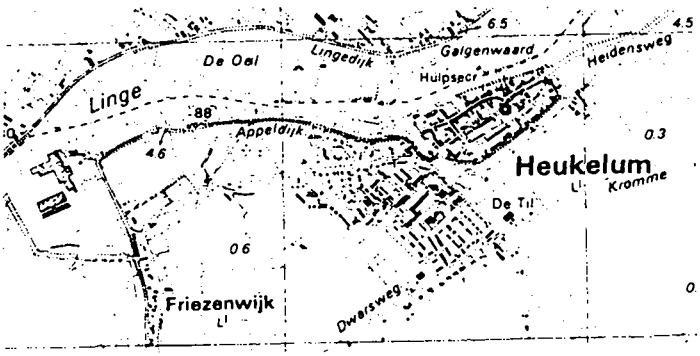

Heukelum 1990

Spijk
Spijk is ontstaan op een uitloper van de stroomrug langs de Linge. Aan de dijk langs de Linge ontstond lintvormige bebouwing, die zich als een strook voortzet vanaf Heukelum langs de Appeldijk (Friezenwijk), via de Zuiderlingedijk naar Spijk. Daar waar de Gravinnekade uitkomt in de Linge bevond zich aan de overzijde van de Linge 't Huis Spijk (op de kaart uit omstreeks 1840 aangeduid als Dijkzigt). In de periode 1850-1940 trad geleidelijk uitbreiding en verdichting op van bebouwing aan dat lint.

Spijk 1930

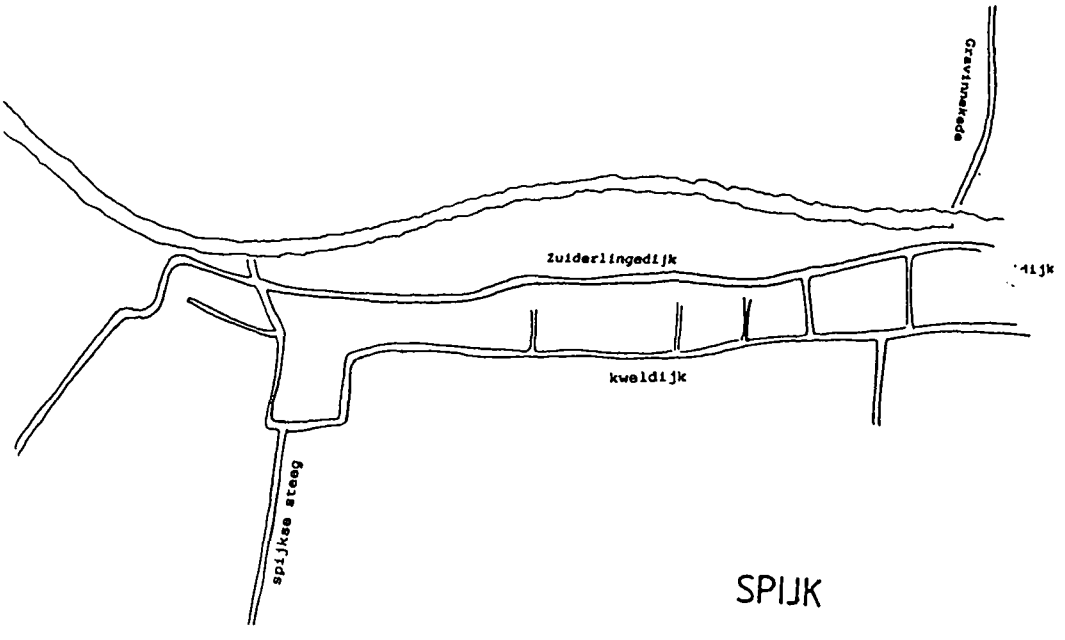

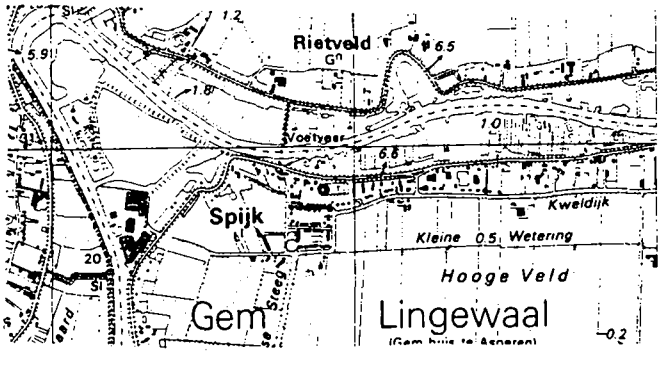

Spijk 1990

Vuren

Vuren heeft zich ontwikkeld als een langgerekt dijkdorp langs de noordoever van de Waal, dat zich uitstrekt vanaf het fort Vuren via het kasteel tot aan het Brakelse veer. Op oude kaarten wordt het gebied nabij het kasteel en de kerk aangeduid als de kern Vuren (de nieuwe kern bevindt zich landinwaarts westelijk daarvan). In de uiterwaarden werd een steenfabriek opgericht. Hier bevond zich tevens al vanaf het eind van de 18e eeuw een glasblazerij.
In de periode 1850-1940 bleven de ruimtelijke ontwikkelingen beperkt tot enige uitbreiding en verdichting van de bebouwing langs de dijk. Op de plaats van de glasblazerij, die omstreeks 1900 sloot, werd in 1904 een kalkzandsteenfabriek opgericht. Deze fabriek bepaalt nu sterk het beeld langs de Waaldijk.

Vuren 1930

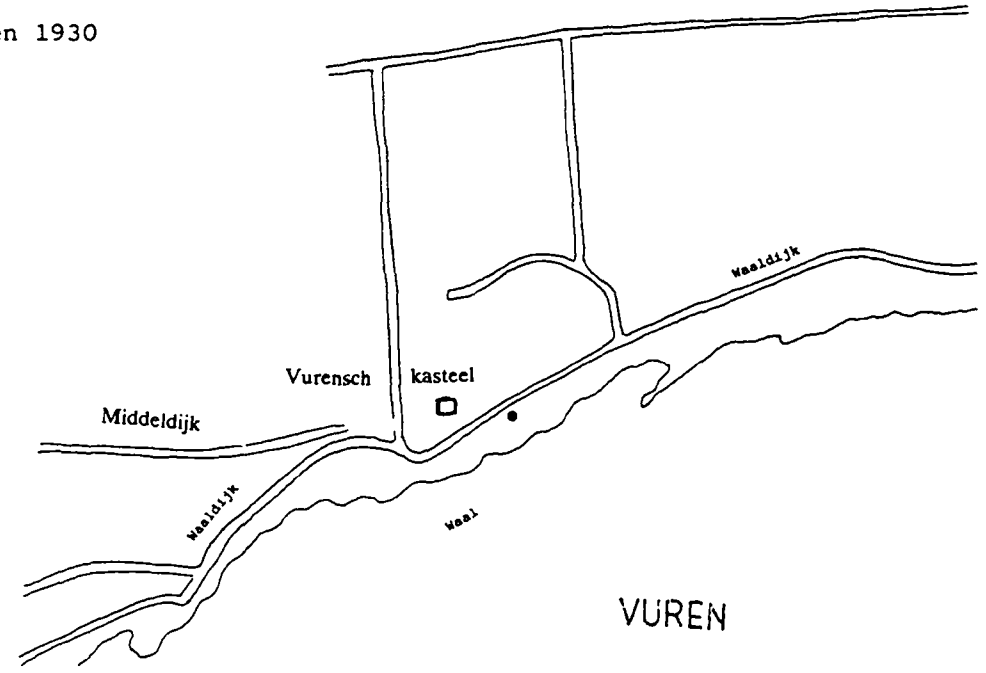

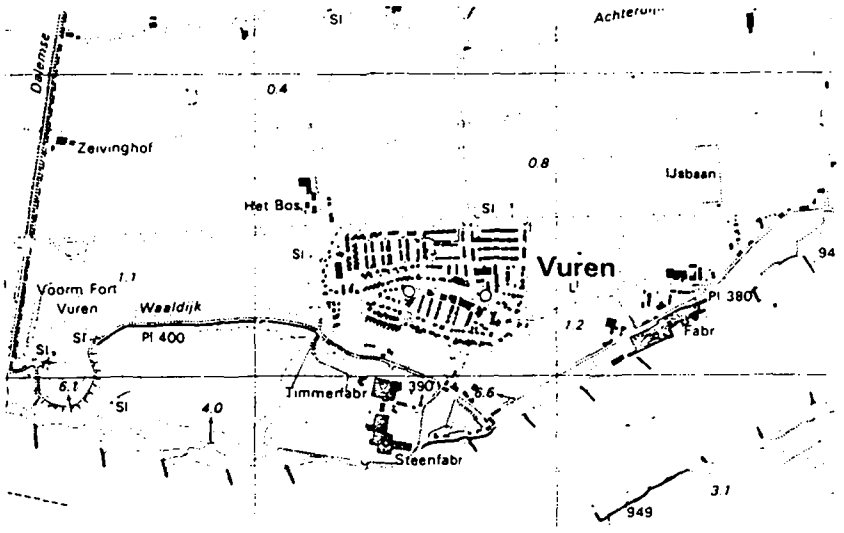

Vuren 1990

Verspreide bebouwing
Langs de Linge en de Waal bevindt zich enige verspreide bebouwing. In het uitgestrekte poldergebied tussen deze beide rivieren komt in de periode 1850-1940 geen bebouwing voor, met uitzondering van de "buurtschap" Leuven, dat in het hart van dit gebied is gelegen.

4.4 Ontwikkelingen na 1940
Wat opvalt is dat de na-oorlogse uitbreidingen in de gemeente Lingewaal duidelijk afstand houden van de oude kernen. De nieuwe woon- en werkgebieden van Asperen bevinden zich buiten de stadsomwalling. Dit geldt tevens voor de na-oorlogse uitbreiding van Heukelum. De oorspronkelijke aanleg van deze beide Lingestadjes is hierdoor nu nog goed herkenbaar. Asperen heeft bovendien nog sterk het karakter van een "landbouwersstadje", dat o.a. bepaald wordt door de boerderijen met schuren, moestuinen, weilandjes en vee binnen de oude stad.
Het langgerekte dijkdorp Spijk kreeg na de oorlog een zekere kernvorming, nabij de kerk, tussen de Zuiderlingedijk en de Spijkse kweldijk.
De naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling van de dorpen Vuren en Herwijnen is sterk bepaald door de noodzaak tot versterking van de rivierdijken langs de Waal. Beide dorpen hebben een nieuwe uitbreiding gekregen die zich noordelijk van de dijk, op ruime afstand van de oude kern bevindt.

Door ontwatering, herverkaveling en de aanleg van nieuwe wegen (waaronder de A15 en de Graaf Reinaldweg) is het komgrondengebied na de jaren '50 sterk veranderd. Het oorspronkelijke patroon van lange strookvormige verkavelingen is grotendeels verdwenen en veranderd in een blokverkaveling. In dit gebied verschenen door boerderijverplaatsing ook enige verspreid staande agrarische bedrijven.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen
In de verschillende dorpen worden enkele villa's en enige kleine woningen aangetroffen. Opvallend is de villa uit 1893 in eclectische stijl op het voormalige kasteelterrein te Asperen en de voormalige steenfabrikantenwoning met neoclassicistische elementen, gelegen tegen de dijk te Herwijnen. Enkele arbeiderswoninkjes, al dan niet gewijzigd, liggen binnendijks vlakbij het veer aan de Waal te Herwijnen.

Werken
De agrarische bebouwing bestaat uit boerderijen in en buiten de dorpskernen, waarvan een deel tegen de dijklichamen of elders op enigszins verhoogd terrein ligt. Een hallehuis op rechthoekige grondslag komt een enkele keer voor; de afgeleide vorm van dit type - de T-boerderij - veelvuldig. De zijgevels van het dwarsgelegen voorhuis liggen dan doorgaans in een vlak met dit van het achterhuis. Op de erven komen hooibergen, bakhuisjes en schuren voor. Aan de rand van Asperen bij de Linge staat een romp van een windmolen uit 1868 met sterk gewijzigde molenaarswoning. Een dijkhuis in Herwijnen heeft een winkelpui uit ca. 1905 ('Vleeschhouwerij').

Infrastructuur
Zeer karakteristiek voor de gemeente zijn de her en der verspreid liggende sluizen. Twee complexen zijn vermeldenswaardig: de sluis met gemaal, kolenloods en dienstwoning uit ca. 1890 te Asperen vlakbij kasteel Heukelum en de sluis (ca. XIX-1926) te Spijk met een vanwege de woonbestemming sterk gewijzigd gemaal.
Een object met vermoedelijk een grote zeldzaamheidswaarde is het peilschaalhuisje uit 1874 aan de Wal te Herwijnen, van waaruit waterstand- en ijswaarnemingen geregistreerd werden. Een dijkmagazijn (XIXB) en een weeghuisje uit 1921 bij de Linge te Spijk maken ook deel uit van de infrastructurele voorzieningen in de gemeente Lingewaal. Het transformatorhuisje met siermetselwerk te Herwijnen dateert uit ca. 1930.
Lingewaal telt twee forten.
Fort Vuren in de gelijknamige plaats dateert uit 1848; fort De Nieuwe Steeg te Herwijnen uit 1878. De aanwezigheid van veel betonbunkers herinnert ons aan de periode vlak voor de Tweede Wereldoorlog.

Maatschappelijke voorzieningen
In elk dorp staat een hervormde kerk. De gereformeerde kerk en pastorie te Asperen stammen uit resp. 1892 en 1912. De voormalige kerk uit 1825, de kosterswoning en het catechisatielokaal te Vuren vormen één bebouwing tegen de dijk. Erachter, binnendijks, is de begraafplaats gesitueerd. Aan de achtergevel van een dijkhuis te Herwijnen is een gereformeerde kerk gekoppeld. De Middeleeuwse kerken te Heukelum en Spijk verkeren nog in gezelschap van een begraafplaats. Buiten Asperen ligt solitair een zeer bescheiden Joodse begraafplaats. Bij de school (1912) te Heukelum en die te Vuren (ca. 1870) ligt een schoolmeesters-woning. Het gemeentehuis van Heukelum kreeg in de 19e eeuw onder meer een nieuwe voorgevel.

Kaart 1a
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN ASPEREN (GEMEENTE LINGEWAAL) 1850-1940

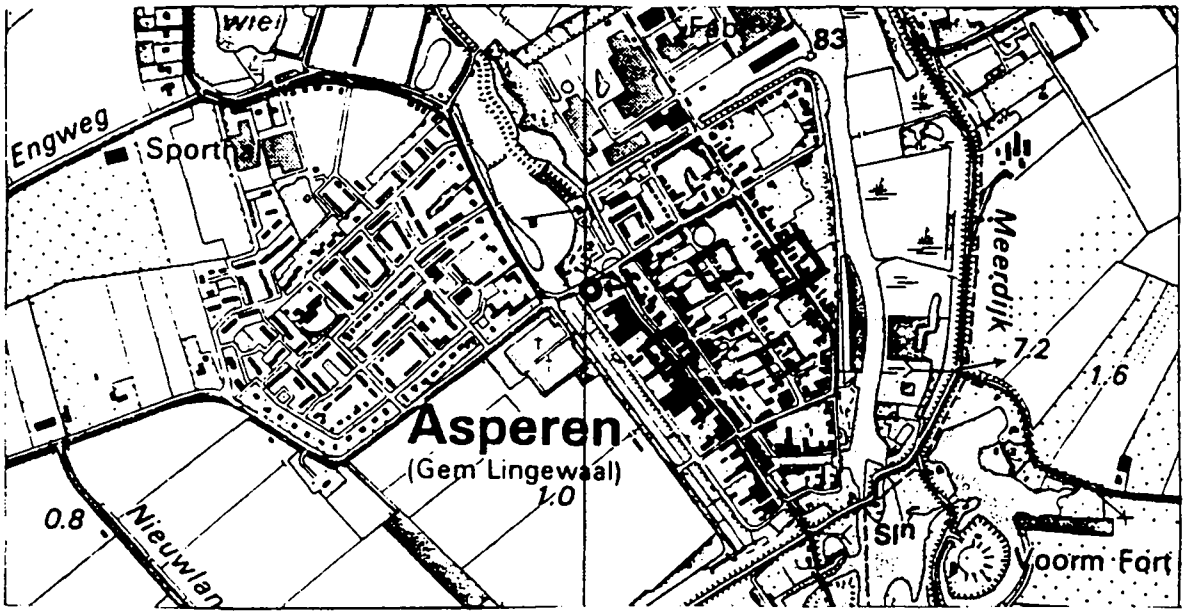

Kaart 1b
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN HERWIJNEN (GEMEENTE LINGEWAAL) 1850-1940

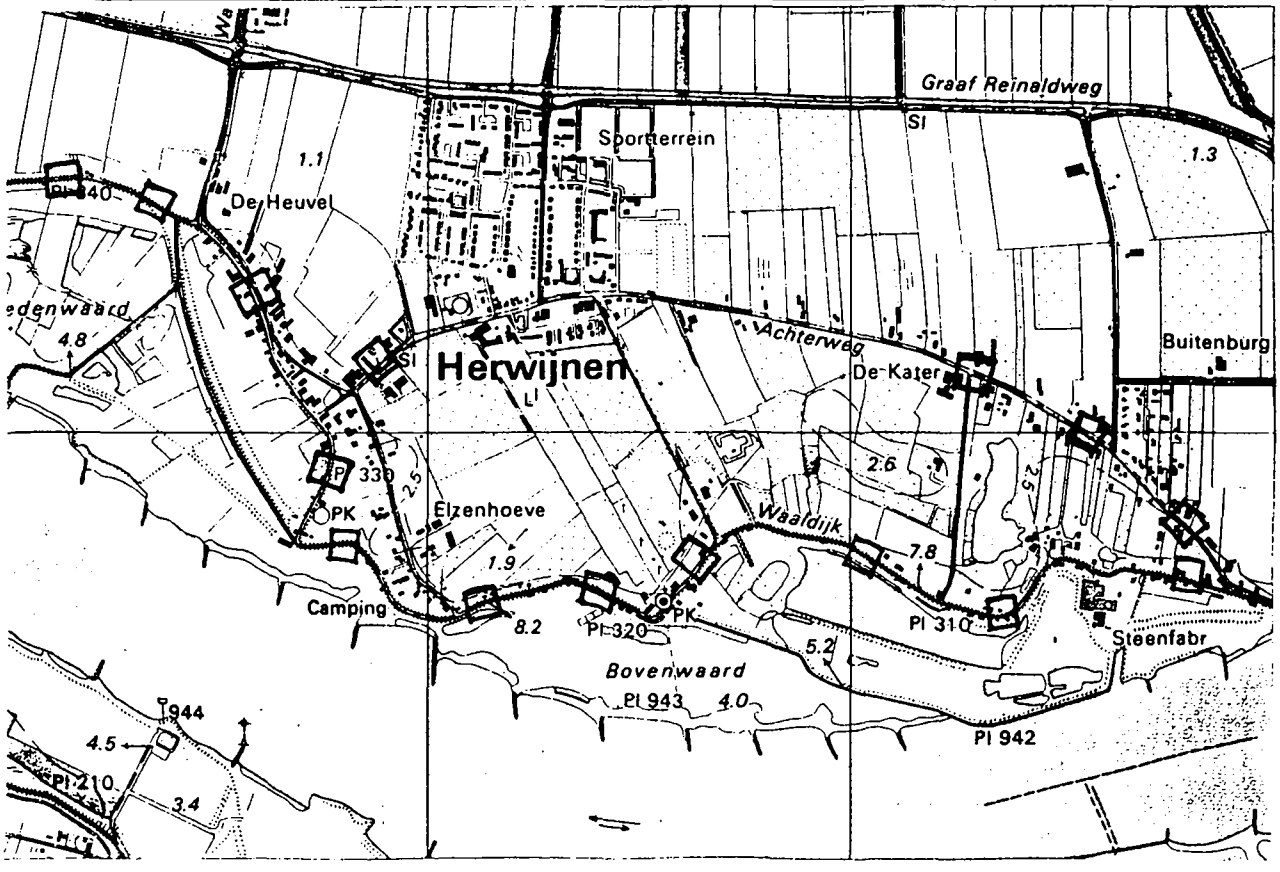

Kaart 1c
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN HEUKELUM (GEMEENTE LINGEWAAL) 1850-1940

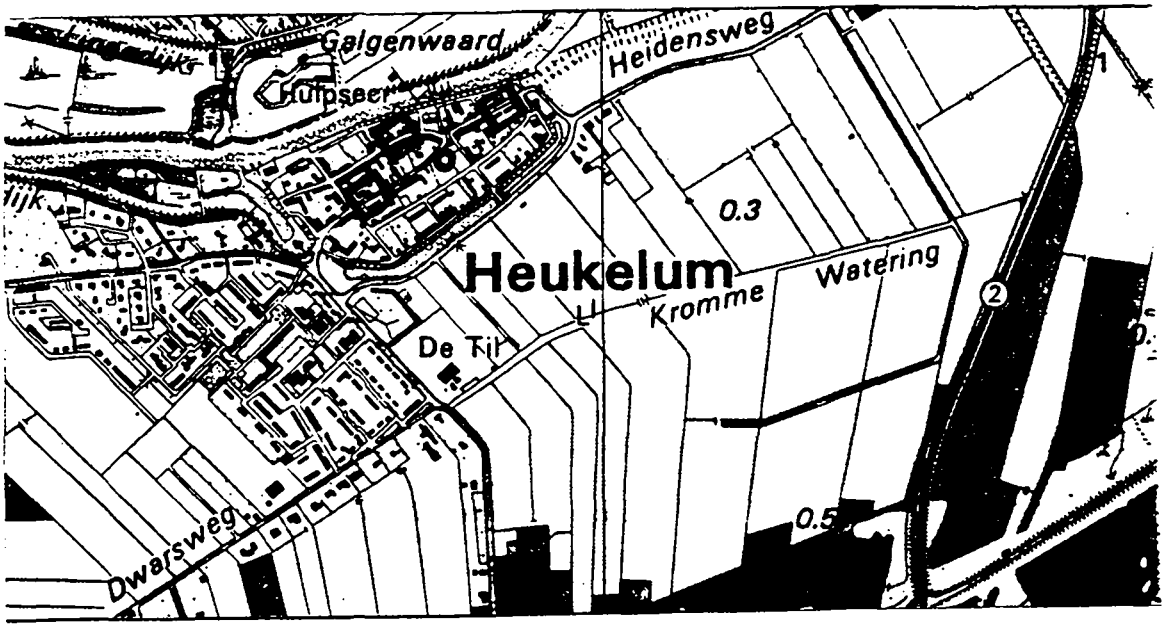

Kaart 1d
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN SPIJK (GEMEENTE LINGEWAAL) 1850-1940

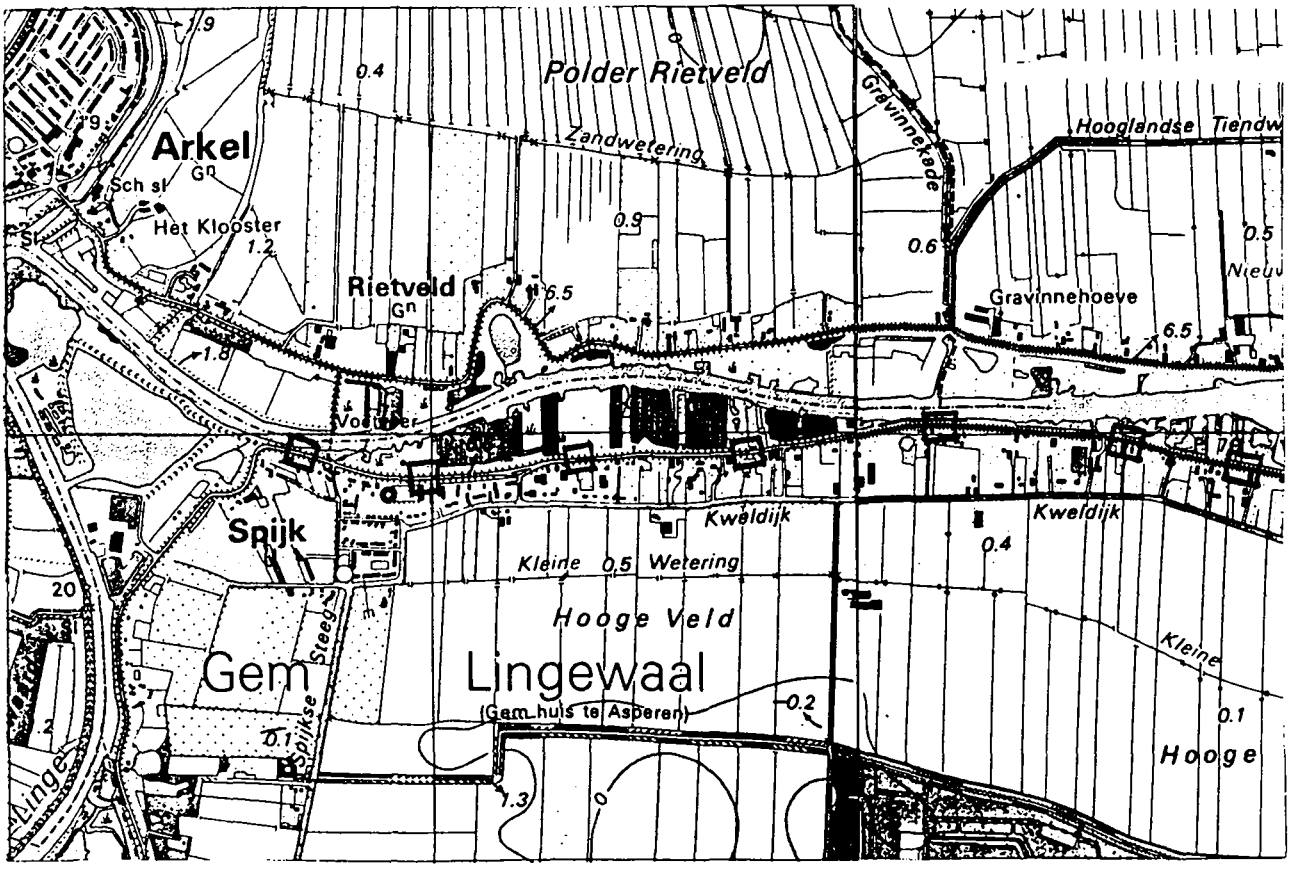

Kaart 1e

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN VUREN (GEMEENTE LINGEWAAL) 1850-1940

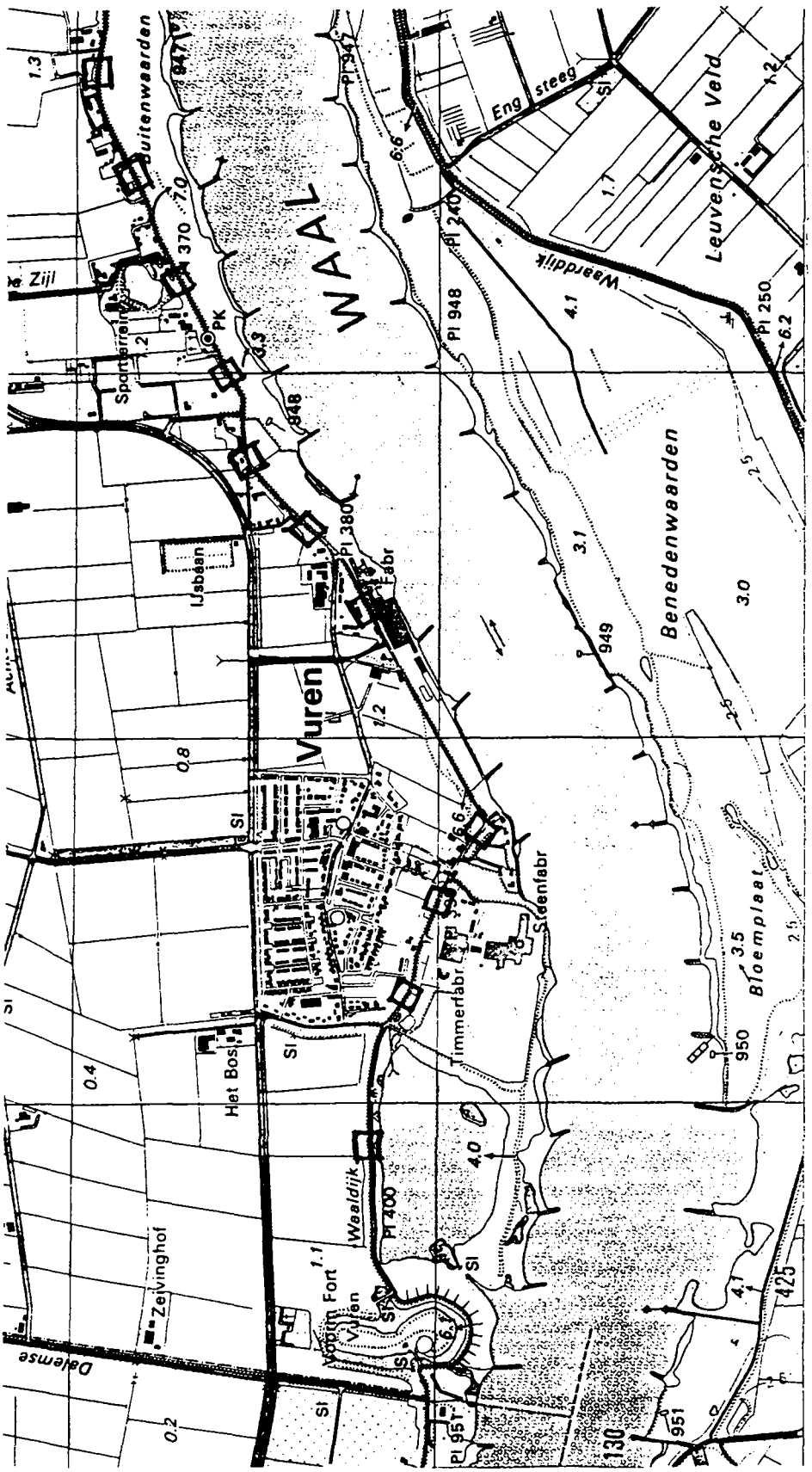

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Lingewaal 1850-1940

Toelichting bij kaart 1a t/m 1e

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
- Lineaire ontwikkelingen		
□□□	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

In de gemeente Lingewaal komen geen bijzondere gebieden voor.

Karakteristieke gebieden

Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

Asperen binnen de omwalling

Het stadje Asperen, dat omgrensd wordt door de Molenwal, de Lingewal en de Stadswal, kan in zijn geheel als karakteristiek gebied worden aangemerkt. Het stedebouwkundig patroon dateert van vóór 1850 en heeft een regelmatige opbouw volgens een rechthoekig stramien: een viertal evenwijdige straten (Voorstraat, Minstraat, Middelweg en Achterstraat) en loodrecht daarop drie dwarsstraten. De Voorstraat vormt de belangrijkste straat, hetgeen zich ook uit in de representatieve bebouwing.

Zowel het historisch-ruimtelijke patroon als het beeld van Asperen als "landbouwersstadje" zijn nog opmerkelijk gaaf aanwezig.

Aanduiding — — — karakteristiek gebied in Asperen

Herwijnen, Waaldijk bij de Bovenwaard

Bij een markante bocht van de Waaldijk bij de Bovenwaard bevindt zich een karakteristiek gebiedje, waar de oude bebouwing samen een gaaf geheel vormt. Deze bebouwing bestaat uit: een school (XIXd), een N.H. kerk uit 1823, met tegen de linker zijgevel de pastorie (1884), Huis Kerkenstein (1841) met rechts een koetshuis, een vierdubbel dwars woonhuis (XIXA), een boerderij met dubbel dwars voorhuis (XIXB), ooit ook postkantoor, een brandweerhuisje (XIX;XXa), Huis Frissestein met tegen de rechtergevel een riet gedekte dienstwoning, bestaande uit dwars voor- en achterhuis. Binnendijks ligt een algemene begraafplaats, waarop zich in een apart gedeelte Joodse graven bevinden.

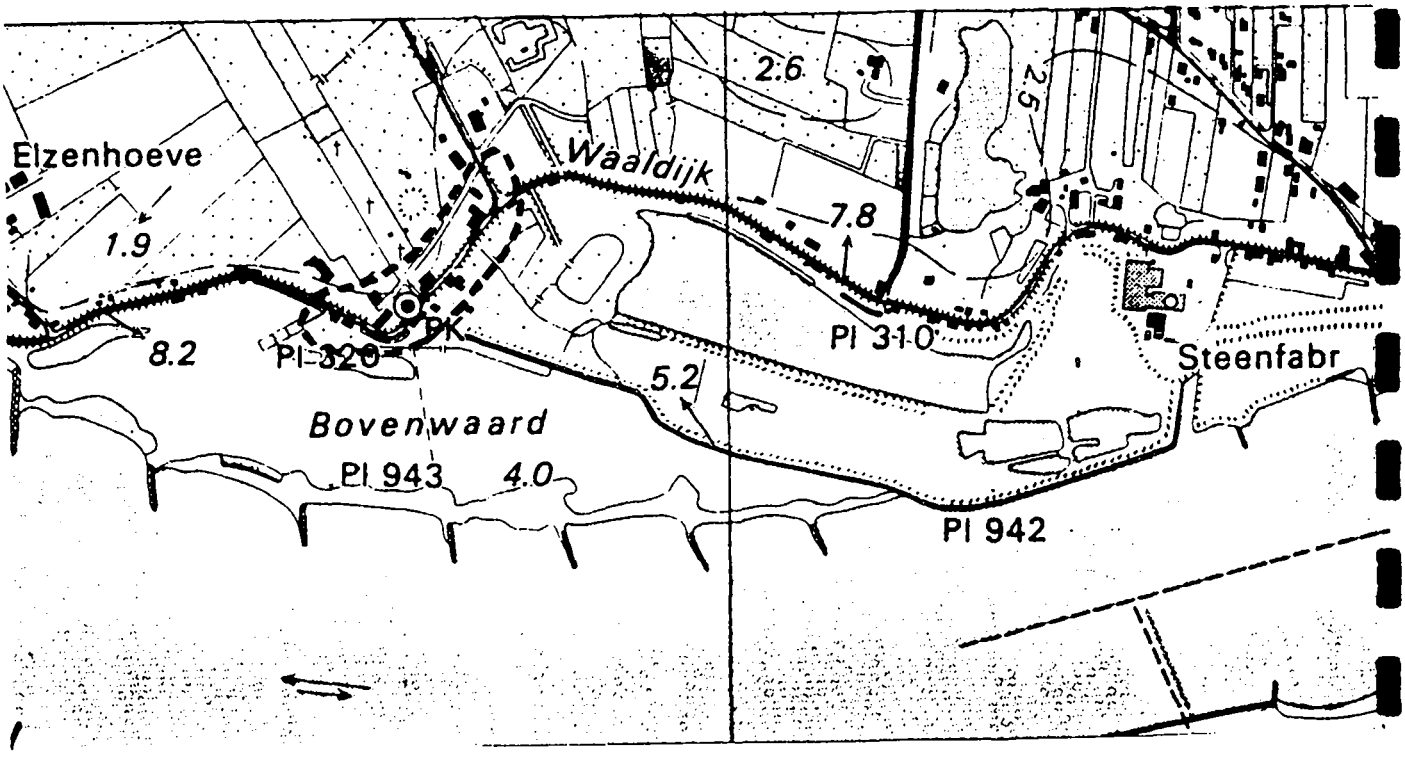

Aanduiding — — — karakteristiek gebied in Herwijnen

Heukelum

Het gebied Molenstraat-Gasthuisstraat, Torenstraat, Voorstraat met de as naar het kasteel Merckenburg is als een karakterisitiek gebied aan te duiden. Hier is het historisch-ruimtelijk patroon van Heukelum als stadje aan de Linge evenals de oude bebouwing nog gaaf aanwezig. Karakteristiek element is de vorkvormige aansluiting van de Voorstraat-Gasthuisstraat en Torenstraat. De ruimtelijke samenhang tussen het kasteel en het stadje is via de zuider Lingedijk nog goed herkenbaar. Evenals Asperen is Heukelum een van de weinige historische stadjes waarvan het ruimtelijk beeld nauwelijks door winkelvestiging, toerisme of andere ontwikkelingen is veranderd. Dit kan als een uniek gegeven worden aangemerkt.

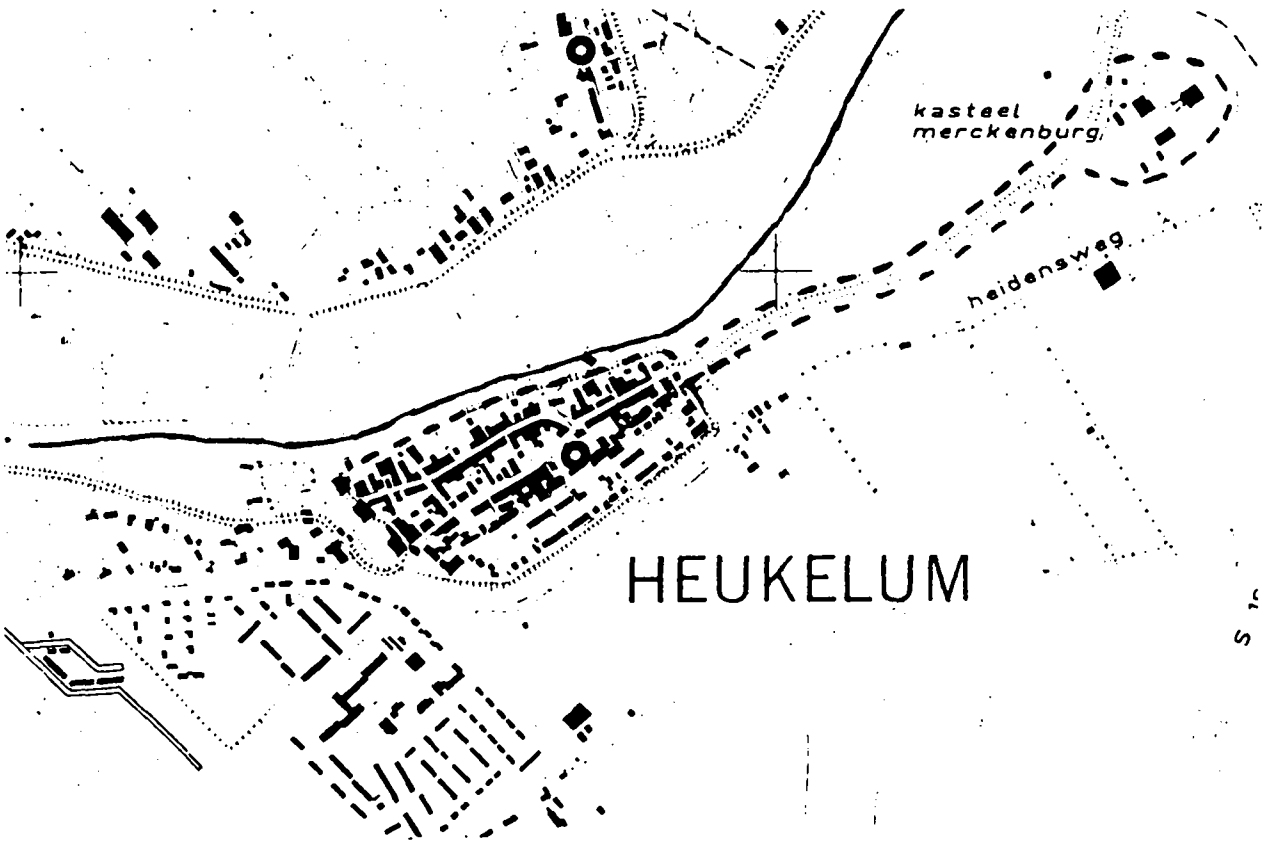

Aanduiding – – – karakteristiek gebied in Heukelum

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

I. **Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:**
   1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
   2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
   3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
   4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

II. **Bijzondere historische betekenis, zoals:**
   1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
   2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

III. **Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:**
   1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
   2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
   3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

IV. **Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

V. **Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijksarchief in Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* *Gemeente Lingewaal*

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Vuren in 1865
*	Afbeelding 1a	Gemeente Herwijnen in 1867
*	Afbeelding 2	Grenswijzigingen gemeente Lingewaal in 1986
*	Afbeelding 3	Geomorfologische kaart gemeente Lingewaal
*	Afbeelding 4	Belangrijkste wegen gemeente Lingewaal omstreeks 1940
*	Afbeelding 5	Bevolkingsontwikkeling gemeente Lingewaal 1850-1940
*	Kaart 1a t/m 1e	Typologie uitbreidingen gemeente Lingewaal 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000, 1970
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Kaartenboek van Gelderland, 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970
* J.D.H. Harten, Historisch topografische kaart van de Tielerwaard en omgeving, ca. 1982
* Rivierkaarten Boven-Rijn en Waal

Literatuur

* Groningen, C.L. van, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Vijfherenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, Zeist, 1989

* Maaren, M. v., *Herwijnense vertellingen; vertellingen, anekdotes, prenten, enzovoorts over het ontstaan en het bestaan van het dorp Herwijnen*, Leerdam, 1988

* Slijkoort, J., Bijl, A., *Vuren vroeger*, 1988

* Vermeulen, F.A.J., *De Tielerwaard*, Den Haag, 1975

* Bestemmingsplannen gemeente Lingewaal

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326